

Johannes Lindvall

När Branting mötte Söderblom

Socialdemokraternas pragmatiska
religionspolitik under mellankrigstiden

I

I en uppmärksammas intervju i *Aftonbladet* den 5 april 2016 anklagade Sveriges gymnasie- och kunskapslyftsminister Aida Hadzialic intellektuella på vänsterkanten för att ägna sig åt en ”debatt om kultur och identitet” istället för att ”fokusera på det som är viktigt”, nämligen ”välfärd och ekonomi” och ”hur man bygger vidare på ett starkt samhälle”.¹

Aida Hadzialic må vara Sveriges yngsta statsråd, men hennes idéer är gamla. Hon beskriver en politisk strategi som har tjänat hennes parti väl. Det var just genom att undvika konflikter om ”kultur och identitet” som Socialdemokraterna växte sig så starka i Sverige under 1900-talet. Eftersom motsättningarna mellan de politiska partierna i första hand var ekonomiska – och inte, som i andra länder, religiösa, etniska, eller språkliga – kunde Socialdemokraterna etablera sig som ett brett parti för låg- och medelinkomsttagare.

Det var inte självklart att det skulle bli så. Under mellankrigstiden var Sverige ett religiöst splittrat land, där troende stod mot icke-troende och frikyrkofolk stod mot statskyrkoanhängare. Trots Socialdemokraternas antiklerikala ursprung undvek partiet att underblåsa dessa motsättningar. De föredrog, för att tala med Aida Hadzialic, att prioritera ”välfärd och ekonomi” – vilket av allt att döma bidrog till att deras röststöd ökade från mindre än 30 till mer än 45 procent av väljarkåren.

Min berättelse om detta avgörande skede i Sveriges 1900-talshistoria börjar en måndagskväll för snart etthundra år sedan.

II

En märklig händelse inträffade i Stockholm den 22 mars 1920: Sveriges ärkebiskop Nathan Söderblom avbröt sitt anförande vid det Allmänna kyrk-

liga mötet för att hälsa Sveriges statsminister välkommen. Det märkliga var att statsministern hette Hjalmar Branting. Branting hade trettio år tidigare dömts till fängelse för hädelse (han satt på Långholmen i tre och en halv månad sommaren och hösten 1889) och hans parti, Socialdemokraterna, ville avskaffa statskyrkan och överföra kyrkans egendomar i statens ägo. Flera tidningar rapporterade emellertid att Branting reste sig för att artigt besvara ärkebiskopens hälsning.²

Socialdemokraternas syn på kristendomen och kyrkan förändrades i grunden i början av 1900-talet. Under 1800-talet uppfattade Socialdemokraterna kyrkans lära som en del av den konservativa propagandan. De var anhängare av den marxistiska idén att religionen skulle försvinna när samhällsutvecklingen gick in i en mer avancerad, socialistisk fas. Redan i början av 1900-talet skedde emellertid en märkbar förskjutning, och under 1920-talet blev det allt tydligare att Socialdemokraterna inte skulle utgöra något hot mot kyrkan och kristendomen. År 1929 bildades till och med en rikstäckande organisation för kristna socialdemokrater, Sveriges Kristna Socialdemokraters Förbund (sedermera kallad Broderskapsrörelsen). Per Albin Hansson, Brantings efterträdare, anmärkte att vägen till socialdemokratien borde vara enkel för den kristne.³

Denna ideologiska omsvängning hade stora politiska konsekvenser. I den jämförande statsvetenskapliga forskningen framhålls ofta att Socialdemokraterna har vunnit på att de ekonomiska frågorna varit så dominerande i svensk politik. Eftersom arbetarklassen inte var uppdelad i olika väljargrupper till följd av regionala, språkliga eller religiösa konflikter kunde Socialdemokraterna mobilisera en stor andel av arbetarväljarna, för att sedan, i mitten av 1900-talet, vinna stöd också bland tjänstemännen.⁴ Omläggningen av partiets religions- och kyrkopolitik i början av 1900-talet var en förutsättning för denna ”inkluderande” strategi (och kan dessutom, som kyrkohistorikern Urban Claesson framhåller i sin avhandling om den socialdemokratiska politiker Harald Hallén, ses som ett tidigt exempel på hur strategin fungerade i praktiken).⁵

En konflikt om kristendomen och kyrkan skulle ha varit en ovälkommen distraktion för ett politiskt parti som fått vittring på regeringsmakten och som såg de ekonomiska konflikterna som primära. Det var kanske inte så märkligt, trots allt, att Hjalmar Branting dök upp på det Allmänna kyrkliga mötet i Stockholm den där måndagskvällen år 1920.

III

Vårt land betraktas ofta som homogent, men mellankrigstidens Sverige präglades av religiösa motsättningar. Genom 1860 och 1873 års Dissenterlagar hade det blivit möjligt att lämna statskyrkan för att inträda i ett annat av staten godkänt samfund och frikyrkorna växte sig allt större (deras samlade medlemsantal ökade från omkring 150000 till omkring 250000 personer bara under 1910-talet).⁶ Samtidigt utmanades såväl statskyrkan som frikyrkorna av icke-religiösa grupper inom arbetarrörelsen och i de kulturradikala kretsarna i städerna.

De religiösa motsättningarna var djupare i de katolska länderna – och i länder med betydande katolska minoriteter – eftersom den katolska kyrkans ultramontanism (idén att påven borde ha politiskt inflytande utanför Italien) innebar ett anspråk på världslig makt och en direkt utmaning mot nationalstaternas auktoritet. Men det fanns alltså religiösa konflikter också i vårt land.

Ändå har den religiösa dimensionen inte varit en viktig konfliktlinje i svensk politik. Ett sätt att förstå varför det blev så är att studera hur de politiska partierna agerade under mellankrigstiden, efter övergången till demokrati, när det gällde några av de problem som faktiskt ledde till en politisering av religionen i andra europeiska länder: kyrkans egendomar, de religiösa ceremonierna, kyrkornas sociala arbete och kristendomsundervisningen.⁷

IV

Punkt VI i Socialdemokraternas partiprogram från 1920 hade följande lydelse: ”Statskyrkan avskaffas. Av kyrkan disponerade egendomar stanna i samhällets ägo.” Ur kyrkans perspektiv var det andra kravet ett större hot än det första – inom unglyrkörörelsen, den dominerande kyrkopolitiska riktningen inom Svenska kyrkan under mellankrigstiden, sågs en skilsmässa mellan kyrkan och staten inte som någonting entydigt negativt, eftersom en folkkyrka som var fri från staten skulle ha lättare att bevara sin autonomi, men kyrkans egendomar, dess skogar och jordbruksmark, måste ovillkorligen bevaras.

Nathan Söderblom, ärkebiskopen, undvek helst att uttala sig i partipolitiska frågor, men vid det Allmänna kyrkliga mötet i Stockholm 1920 (just det möte han välkomnade Hjalmar Branting till) gjorde han ett undantag: han vände sig direkt mot den socialdemokratiska kyrkopolitikern Arthur Engberg, som drivit kravet på att kyrkans egendomar skulle överföras till statliga myndigheter. ”Det är för mig ytterst motbjudande”, sade Söderblom, ”att stå här offentligen

och bekämpa en särskild motionärs religionsfientliga politik, men det gäller ingenting mindre än själva inseglet på religionssamfundets relativa självstyrelse i detta land.”⁸

Frågan om kyrkans egendomar förblev en stridsfråga under hela 1920-talet och avgjordes först 1932. Alldeles före riksdagens sommaruppehåll detta år drev ecklesiastikministern och biskopen Sam Stadener igenom en lag som överlät förvaltningsansvaret för kyrkans egendomar på församlingarna. Reformen presenterades som en praktisk förvaltningsfråga men hade maktpolitiska motiv – Stadener var angelägen om att skydda kyrkans egendomar i händelse av en skilsmässa från staten, samtidigt som han ville stärka kyrkans autonomi i händelse av att en framtida socialdemokratisk regering skulle vilja öka den politiska kontrollen över kyrkan.⁹

I sin avhandling om Sam Stadeners kyrkopolitik visar statsvetaren Clarence Nilsson emellertid att Socialdemokraternas inställning hade förändrats redan innan 1932 års reform antogs. Socialdemokraternas invändningar mot den nya förvaltningsordningen var praktiska snarare än ideologiska och både i första och andra kammaren fanns socialdemokrater som röstade för Stadeners förslag. Till och med Arthur Engberg hade en försonlig ton och ville vid kyrkomötet inskräpa att hans parti inte hade några illasinnade avsikter när det gällde kyrkans framtid. När Sam Stadener avgick som ecklesiastikminister i samband med valet 1932 ersattes han av just Arthur Engberg, vilken ironiskt nog blev den som fick verkställa Stadeners reform.¹⁰

Till och med den radikale Arthur Engberg hade börjat se mer positivt på kyrkan och kristendomen. Hans parti gav i praktiken upp alla idéer om att överföra kyrkans egendomar till staten.

Arthur Engbergs förändrade attityder till kyrkan under 1930-talet är intressanta också ur ett annat perspektiv. Sedan 1919 hade Engberg haft uppfattningen att det åtminstone på kort sikt vore fel att avskaffa statskyrkan (vilket var partiets officiella linje). Hans program innebar istället ”statskyrkoidéns fullständiga fullverkligande”, med vilket han menade att statskyrkan borde göras till en statlig myndighet bland andra och sedan användas som ett redskap för att omdana det svenska samhället – en idé som uppfattades som utomordentligt hotfull från kyrkligt håll. Efter den nationalsocialistiska regeringens maktövertagande i Tyskland år 1933, då Adolf Hitlers regim snabbt tog kontroll över många av de tyska religiösa organisationerna, blev Engbergs uppfattning emellertid en annan – han såg det nu som nödvändigt att låta kyrkan och samfunden behålla sin autonomi.¹¹

V

I många länder ledde kyrkornas historiska monopol på ceremonier såsom bröllop och begravningar till politiska konflikter. I mellankrigstidens Sverige var det i första hand kyrkans monopol på att begrava sina medlemmar som väckte politiskt motstånd (borgerlig vigsel hade införts redan 1908). Eftersom endast de som inträdde i andra samfund kunde gå ur svenska kyrkan begravdes många icke-troende enligt kyrkans ordning – liksom många av de frikyrkliga, eftersom de ofta förblev medlemmar i statskyrkan.

Socialdemokraterna och de frisinnade var eniga om att statskyrkans begravningsmonopol måste upphöra. Under 1910-talet och 1920-talet antog riksdagens andra kammare också flera förslag som gick ut på att öppna upp för begravningar i annan regi än kyrkans. Det var emellertid inte förrän 1926 som både första kammaren och kyrkomötet, på en socialdemokratisk regerings initiativ, gick med på en sådan förändring (kyrkomötet accepterade en kompromiss enligt vilken statskyrkans präster blev tvungna att tillåta borgerliga begravningar i kyrkorna om ”särskilda omständigheter” förelåg). Den nya lagen trädde i kraft 1927.¹²

Precis som i frågan om religionsundervisningen, till vilken jag återkommer nedan, fanns det i begravningsfrågan en allians mellan Socialdemokraterna och de frisinnade. Dessa partier hade olika idéer och skilda intressen men förenades i ett ifrågasättande av statskyrkans ställning.

Några djupare konflikter ledde begravningsfrågan emellertid inte till. I Rickard Sänders socialdemokratiska regering handlades ärendet av den pragmatiska justitieministern Torsten Nothin, en tidigare ämbetsman, och bland de frisinnade fanns ingen önskan om att spä på några religiösa motsättningar – när kyrkomötet på hösten 1925 lade in sitt veto mot jordfästningsreformen underströk *Svenska Morgonbladet*, som stod frikyrkorörelsen nära, att det vore olyckligt om detta beslut ”skulle bli signalen till en kulturkamp i vårt land”, inte minst med hänsyn till den minoritet bland socialdemokraterna som vände sig mot kristendomen som sådan (och inte bara mot statskyrkans maktfullkomlighet).¹³

VI

Kyrkans och de religiösa samfundens roll när det gällde fattigvården och socialpolitiken var inte en kontroversiell fråga i Sverige under mellankrigstiden. Sedan kommunalreformen 1862, då de gamla socknarna ersatts av borgerliga och kyrkliga kommuner, hade fattigvården varit en fråga för de borgerliga kom-

munerna, inte de kyrkliga, och denna ordning ifrågasattes inte när den sociala frågan några decennier senare växte i betydelse.¹⁴

För Socialdemokraterna var det en självklarhet att kyrkan inte skulle ha med fattigvården och socialpolitiken att göra. På frågan vilka ekonomiska och sociala program kyrkorna borde ha svarade den socialdemokratiska riksdagsmannen och kyrkoherden Karl Sandegård i en tidningsartikel från 1925: ”Uppriktigt sagt – helst inga program alls!” Kyrkans uppgift var andlig, inte världslig.¹⁵

Denna uppfattning var emellertid vanligt förekommande också inom mer konservativa kyrkliga kretsar. I en artikel i konservativa *Nya Dagligt Allehanda* 1923 framhöll prästen Otto Centerwall, som under många år var föreståndare för Samariterhemmet i Uppsala, att även om det ”blåser en stark social vind genom tiden” så måste kyrkan ”prioritera arbetet med att predika evangelium”. Han konstaterade helt sonika följande: ”Vår kyrka har en gång haft vården om de fattiga och sjuka sig anförtrodd. Nu har staten övertagit denna vård.”¹⁶

I och med att kyrkans och de frireligiösa samfundens företrädare intog sådana ståndpunkter blev den framväxande välfärdsstaten inte föremål för religiöst motiverade politiska konflikter.

VII

Skolan, brännpunkten för många av de bittraste religiösa konflikterna på den europeiska kontinenten under 1800-talet och i början av 1900-talet, skilde sig från fattigvården såtillvida att skolan hänfördes till den kyrkliga kommunen, inte den borgerliga, genom 1862 års kommunalreform. Men redan i början av 1900-talet togs avgörande steg mot en sekularisering av skolväsendet (även om kopplingen mellan kyrkan och skolan inte upphörde helt förrän 1958, då de nya länskolnämnderna övertog domkapitlens tidigare funktioner).¹⁷

Under mellankrigstiden var det därför i första hand kristendomsundervisningen som blev föremål för politiska konflikter i Sverige. Liksom i frågan om kyrkans monopol på begravingar stod Socialdemokraterna och de frisinna här mot den politiska högern och mot kyrkan själv.

För vissa socialdemokrater innebar samarbetet med de frisinna – med deras starka stöd i frikyrkokretsarna – en kompromiss: de skulle helst ha velat avskaffa kristendomsundervisningen och ersätta den med helt konfessionslös, historiskt orienterad religionsundervisning. Innebörden av den plan som den socialdemokratiska ministern Värner Rydén lade fram när kristendomsundervisningen reformerades 1919 var istället att Martin Luthers lilla katekes slutade

användas i undervisningen och att undervisningens innehåll inte längre tog sin utgångspunkt i Svenska kyrkans lära, utan syftade till att mer allmänt öka förståelsen för kristendomen, särskilt dess etiska budskap.¹⁸

Även i denna kontroversiella fråga valde Socialdemokraterna alltså att försöka hitta kompromisslösningar snarare än att insistera på de mer radikala reformer som vissa grupper inom partiet önskade av ideologiska och principiella skäl. Mönstret går igen: Socialdemokraterna var ett parti som i möjligaste mån undvek att göra politik av de religiösa frågorna – eller, med modernt språkbruk, ”kultur och identitet”.

VIII

Jag tror sammanfattningsvis att det fanns två skäl till att religionen inte blev en viktig konfliktdimension i svensk politik. För det första innebar Socialdemokraternas sorgfälliga ansträngningar att undvika konflikter angående kyrkans och kristendomens ställning att inget annat parti hade incitament att ta strid om dessa frågor. För det andra hade många centrala samhällsfunktioner redan före det demokratiska genombrottet tagits över av andra offentliga myndigheter, vilket gjorde att många av de frågor om kyrkornas ställning som ledde till politiska konflikter i andra europeiska länder saknade relevans hos oss.

Vilka förutsättningar har vår tids socialdemokrater att använda sig av den strategi som var så framgångsrik under stora delar av 1900-talet – att undvika konflikter om ”kultur och identitet” för att istället koncentrera sig på ”ekonomi och välfärd”? En viktig skillnad mellan vår tid och mellankrigstiden är att religiösa organisationer och samfund under de senaste tjugofem åren har fått mer inflytande över den samhällsinstitution som genom den europeiska historien varit föremål för de allra bittraste konflikterna mellan kyrkan och staten: skolan. Enligt Skolinspektionens statistik fanns i april 2016 omkring sjuttio friskolor i Sverige som har rapporterat att de har ”konfessionell” inriktning.¹⁹ Det torde vara svårare att skilja mellan ”ekonomi och välfärd” å ena sidan och ”kultur och identitet” å andra sidan när de religiösa samfunden driver sina egna skolor, med tanke på att skolornas verksamhet har stor betydelse för både ekonomi, välfärd, kultur och identitet.

Noter

- 1 Pär Karlsson, ”S-ministern: Obeklaglig debatt inom vänstern”, *Aftonbladet*, 5 april 2016.
- 2 *Afton-Tidningen* noterade roat att ”när ärkebiskopen tog ordet för en hyllning åt socialistchefen, skulle man i templet kunnat höra en knappål falla” (23 mars 1920). På socialdemokratiska *Arbetet*, där kristendomsmotståndaren Arthur Engberg var chefredaktör, höll man sig däremot för skratt: under rubriken ”Mörkmännen i arbete” klandrades Socialdemokraternas ledning för att ha lånat sig till ”komedin” på prästmötet (26 mars 1920). Se också Carl Arvid Hessler, *Statskyrkodebatten* (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1964), s. 193 n. Angående Brantings fängelsestraff, se exempelvis Zeth Höglund, *Hjalmar Branting och hans livsgärning* (Stockholm: Tiden 1929), vol. 2, s. 223–229.
- 3 Angående Socialdemokraternas förändrade syn på kyrkan och kristendomen, se särskilt Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratiens idéutveckling* (Stockholm: Tiden 1941), vol. 2, s. 283–315. Före år 1900 dominerade de ateistiska arbetarna bland det socialdemokratiska partiets medlemmar, men under 1900-talet blev sammansättningen en annan; se Berndt Gustafsson, *Socialdemokratien och kyrkan* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens förlag 1953), s. 341–343). Angående Svenska Kristna Socialdemokraters Förbund, se Sven-Åke Rosenberg, *Kyrkan och arbetarrörelsen* (Lund: C. W. K. Gleerups förlag 1948), s. 260–271. En av Broderskapsrörelsens lokalorganisationer, den i Örebro, bildades redan 1924. Angående Per Albin Hanssons kommentar till den nya kristna socialdemokratiska föreningen, se ”Kristendom och socialdemokrati” (*Upsala* 12 mars 1929).
- 4 Angående skälen till de socialdemokratiska partiernas starka ställning i länder som Sverige, se Seymour Martin Lipset och Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments* (1967), s. 115–117, och Peter Katzenstein, *Small States in World Markets* (Ithaca: Cornell University Press, 1985), s. 157–165. Angående Socialdemokraternas ”löntagarstrategi, se Torsten Svensson, *Socialdemokratins dominans* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 1994).
- 5 Se Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka* (Uppsala: Avdelningen för kyrkohistoria 2004).
- 6 Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920* (Stockholm: Sober Förlag 1977), s. 67–72. Torsten Bergsten framhåller i *Frikyrkor i samverkan* (Örebro: Libris 1995, s. 54) att frikyrkorörelsen, arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen år 1920 var ungefär lika stora.
- 7 Se Lipset och Rokkan, *Party Systems*, s. 15.
- 8 Nathan Söderblom, ”Kyrkans frihetskav. Yttrande vid Allmänna Kyrkliga Mötet 22 mars 1920”, i *Samtal om kyrkan* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag 1920), s. 64; jfr s. 72–73.
- 9 Clarence Nilsson, *Sam Stadener som kyrkopolitiker* (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1964). Se också Göran Gustafsson, ”Church-State Separation Swedish-Style”, *West European Politics* 26(1), 2003, s. 55.
- 10 Nilsson, *Sam Stadener*, 366–367

- 11 Nils Beltzén och Lars Beltzén, *Arthur Engberg* (Stockholm: Prisma 1973), s. 176–178. Se också Hessler, *Statskyrkodebatten*, s. 250, och Ruben Josefson, *Kyrka och stat* (Stockholm: Ehrlins 1956), s. 59. De tyska evangeliska ungdomsföreningarna inordnades i Hitler-Jugend i slutet av 1933.
- 12 Göran Gustafsson, ”Borgerlig konfirmation och begravning”, *Arbetshistoria* 17(2–3), 1993. Se också Hessler, *Statskyrkodebatten*, s. 229–235.
- 13 ”Kulturkamp” (*Svenska Morgonbladet* 7 november 1925).
- 14 Lars Bo Kaspersen och Johannes Lindvall, ”Why No Religious Politics?”, *Archives européennes de sociologie* 49(1), s. 119–143.
- 15 Se ”Kyrkan och socialpolitiken”, *Stockholms-Tidningen* 20 april 1925.
- 16 Otto Centerwall, ”Vår kyrkas sociala uppgift”, *Nya Dagligt Allehanda*, 6 oktober 1923. För ett liknande perspektiv på samma fråga, se Per Pehrsson, *Vår kyrkas sociala uppgifter* (Gävle: Svenska skolmaterielaktiebolaget 1917). Också inom frikyrkan såg man de egna sociala aktiviteterna som komplement till den offentliga fattigvården och socialpolitiken, inte som konkurrerande verksamheter; se Bergsten, *Frikyrkor i samverkan*, s. 28–29.
- 17 Lennart Tegborg, *Folkskolans sekularisering 1895–1909* (Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria 1969). Se också Anders Lindbom, *Medborgarskapet i välfärdsstaten* (Uppsala universitet: Statsvetenskapliga institutionen 1995), s. 55.
- 18 Se särskilt Karl-Göran Algotsson, *Från katekestväng till religionsfrihet* (Stockholm: Rabén & Sjögren 1975). Arvid Lindmans konservativa regering gjorde det 1929 återigen obligatoriskt att lära ut delar av katekesen, men de viktigaste inslagen i 1920 års reform ändrades inte. Angående mer radikala socialdemokraters syn, se Arthur Engberg, ”Kristendomsundervisningen”, *Social-Demokraten* 29 oktober 1925: ”vi betrakta det genom 1919 års undervisningsplan införda lärobokslösa tillståndet som ett måhända oundvikligt men absolut otillfredsställande provisorium”.
- 19 Jag är tacksam mot personalen vid Skolinspektionens avdelning för statistik för att de hjälpte mig att ta fram denna uppgift. Jag vill också rikta ett varmt tack till personalen vid Sigtunastiftelsens bibliotek och klipparkiv för den hjälp jag har fått under arbetet med denna uppsats.